

ՀԱՅՐԵՆՆԵՐԻ ԵՎ ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒԶԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՅ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Վերջերս Հայպետհրատը լույս ընծայեց «Նահապետ Քոչակ»¹ ժողովածուն: Ժողովածուն ներկայացնողի՝ Ա. Ղոկասյանի մոտ առկա է հետեւյալ միտումը: բոլոր հայրենները անվերապահ կերպով համարել ն. Քոչակի ստեղծագործության դեռ չեր հանդել այդ խնդրով զբաղվող և ոչ մի մասնագետ: Նրանք բոլորն այս կամ այն չափով կասկածել են, թե հայրենների հեղինակը ն. Գուչակն է: Ել չենք խոռոշում այն մասին, որ մասնագետների մի մասն էլ հայրենները Քոչակին վերադրելը իրավացիորեն դիմամ է որպես թյուրիմացության: Ուստի Ա. Ղուկասյանի վերօնիշշալ միտումը թվում է ուշագրավ: արդյոք նա նոր փաստե՞ր է դաել և նրանց հիման վրա բանասիրական միտքը մդում է առաջ, թե՝ ընդհակասակը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Ա. Ղուկասյանը ոչ մի հիմք չունի գեթ մի հասիկ հայրեն վերադրելու ն. Քոչակին: Դրանում համոզվելու համար նախ համառոտակի վերհիշենք հարցի պատմմությանը:

Հայտնի է, որ հայրական միջնադարյան պոեզիան ունի մի զոգարիկ ու պատկառելի հասկած՝ հայրեններ անունով: Մրանց հնագույն նմուշները գտնվում են միջնադարյան ձեռագրերում՝ առանձին շարքերավ: Իրենք միջնադարյան գրիչներն էլ մեզ որոշակի չեն հայտնամ, թե ովքեր են նրանց հեղինակները, դրանք մեծ մասամբ պահպանվել են որպես անանուն ստեղծագործություններ՝ «Հայրենի կարգաւ», «Ճաղ սիրու» և նման ուրիշ խորագրերով: Ուշագրավ են հայրենների այն շարքերը, որոնք գրված են այսպիսի վերնագրերի տակ: «Հայրենիք սիրու վիրայ, ասացեալ ի աշքաներուն»², «Բանք պիտանիք և օգտակարք ասացեալ առաջնոց»³, «Հայոց հայերէն վասն ուրախութեան»⁴: Կան նույնիսկ ձեռագրեր էլ, որոնց մեջ որոշ հայրեններ երեան են գալիս միջնադարյան տարբեր հեղինակների անուններով: օրինակ, «Հայրենիկ ասացեալ է Թուրիուրանցու ի վիրայ սիրով»⁵, «Այ բանք հայրենիք Անտոնի ասացեալ»⁶, «Պուղիքի»⁷: Կան հայրենների այն-

1 Խահապետ Քոչակ, Հայրենի կարգավ, կաղմեց՝ առաջարանով, ծանոթագրություններով և բառարանով հանգերձ՝ Ա. Ղուկասյան, Երևան, Հայպետհրատ, 1957:

2 «Անահիա», Փարիզ, 1932, Գ տարի, № 1—2, էջ 31—39:

3 Հայկական ԱՍԲ Գետ, Մատենադարան, ձեռագիր № 7057, թերթ 21ո—22ա:

4 Վենետիկի Միտք. միտք, մատենադարան, ձեռ. № 1361, թերթ 390:

5 Արտավազ արքեալ. Սյուրմելյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի, Երուսաղեմ, 1935, էջ 382:

6 Գիլիսի կոչված տաղարան, ունենք լուսանկարը (շնորհակալությամբ ստացել ենք Ա. Տեր-Հաղարյանից):

7 Վիեննայի Միտք. միտք, մատենադարան, ձեռ. № 671, թերթ 201ա—204ը:

պիսի շարքեր էլ, որոնք հիմնականում զրված են անհատ հեղինակների կողմից և ձեռագրերում պահպանված են Հովհ. Երդնկացու (Պլուզ), Ֆրիկի, Հովհասար Սեբաստացու, Գուշակցի Ավետիքի և ուրիշների անունները կրող խորագրերով։ Հայրենների այլ շարքեր կազմված են Գր. Աղթամարցու, Զաքարիա Գնանեցու, Պաղտասար Դպրի և նույնիսկ «Սողոմոն արքայի» անունների հետ։ Հայրենների տաղաշարքն անցած նմուշներ էլ գիտենք, որոնք պատկանում են XII դարի հեղինակ Ն. Շնորհալուն։

Հենց այսքանը բավական է տեսնելու, որ հայրենների ժառանգությունը չի կարող գրվել ոչ միայն Ն. Բուչակի անվան տակ, այլև առհասարակ որևէ հեղինակի, եթե անգում այդ մասին ձեռագրերում հանդիպեն նշումներ։

Հայրենների առաջին հրատարակողներն էլ չեն փորձել գրանք գետեղիլ այս կամ այն հեղինակի անունը կրող վերնագրի ներքո։ Նրանք այդ սահմագործությունները առավել համարել են «Շանք պիտանիք և օգտակարք, ասացեալ յառաջնոց»¹։ Հմուտ բանասերներ Պ. Ալիշանը, Պ. Հովհաններ, Մ. Միանարյանը, Գ. Սրբանձալյանցը հայրենների նմուշների վրա նայել են որպիս անանուն ուամկական, գուսանական երգերի։

Եվ ահա, առաջին անգամ, 1882 թվականին բանասեր Ա. Տեկանցը, հրատարակելով հայրենների մի բնդարձակ շարք, հայտարարեց, որ նրա հեղինակն է XVI դարի աշուղ վանեցի Նահապետ Բուչակի²։ Ինչպես ապացացված է, և ինչպես հանգամանորեն կաեսնենք սառու, Ա. Տեկանցն իր հայտարարության համար հավասար որեւէ հիմք չի ունեցել, եթե ունենար անդամ, գարձար այդ «հիմքը» ընդունելի համարվել չէր կարող, ճիշտ այնպես, ինչպես հայրենները չեն կարող տարողապես ն. Շնորհալու, Ֆրիկի, Պլուզի, Հ. Թիւրանցու, Անտոնի, Հ. Սեբաստացու, Գր. Աղթամարցու, Պ. Դպրի, Դաշտացի Ավետիքի, «Սողոմոն արքայի» և այլոց անվան տակ գրվել, չնայած այդ մասին կան որոշակի նշումներ։

Ճիշտ է, Ա. Տեկանցի հայտարարությունը դիտվեց որպես անվատահելի, սակայն նրա հիմնադրած թիւրիմացությունը տարերայնորեն, ապա քմահաճորեն խորացավ։ Դրա ոչխափոր պատճառն այն էր, որ բանասիրական միտքն այն ժամանակ մեզ մոռ նոր էր կազմակերպված, և հայրենների ու Բուչակի մասին բավարար ավլաներ գենես չկային։

Առաջին բանասերը, ինչպես հայտնի է, Կ. Կոստանյանն էր, որ 1892 և 1896 թվականներին հայտարեկելով հայրենների նոր շարքեր, գրանք համեմատեց Ա. Տեկանցի հրատարակածի հետ և եղբակացրեց, որ նրանց բոլորի սկզբանը բարեկարգ էր կազմակերպված, և հայրենների ու Բուչակի մասին ժամանակը է այդ մասերի, այլ ոչ հեղինակը³։

Այնուհետև Հովհ. Թագեռովյանը Մ. Աբեղլանի ցուցմունքով ուսումնասիրեց հայրենները՝ կապելով Վանի և Ալիսի ժողովրդական երգերի հետ և հանգեց նույն եզրակացության։ Տարբերությունն այն է, որ Հովհ. Թագեռովյանը միաժամանակ համարեց, Համարեց և Դողովրդածու, Ա. Թիւրի, 1892, էջ 68—75 և Նոր ժողովածու, Բ. Թիւրի, 1896, էջ 44—45։

¹ «Գիրք պատմութեան», որ կոչի Պղնձէ քաղաք, 1792, էջ 220—223։

² Ա. վարդ. Տեկանց, Հայերգ, Թիւրի, 1882, էջ ԺԱ—ԺԲ։

³ Ա. Կոստանյան, Նոր ժողովածու, Ա. Թիւրի, 1892, էջ 68—75 և Նոր ժողովածու, Բ. Թիւրի, 1896, էջ 44—45։

կան որոշ հայրեններու Զնայած ալս մոտեցմանը, Հ. Թագեռոսլանը իր գիրքը վերնագրեց «Քուչակի Նահապետի Երգերը»¹, որով ինքնըստինքյան որոշ օրինականություն տվեց ալսպես կոչված քուչակյան տեսակետին:

Համարյա նույն ժամանակ այդ գործին ձեռնամուխ եղավ Ա. Չոպանյանը. նա հավաքեց բազմաթիվ անսիս հայրեններ և ապագրվածների հետ միասին հրատարակեց «Նահապետ Քուչակի դիւանը»² վերնագրի տակը Ա. Չոպանյանն էլ, Ա. Տեկանցի վկայությունից բացի, որիէ կոնկրետ հիմք չուներ, նա ևս մյուսների նման կասկածում էր՝ հայրենները համարելով մերթ ժողովրդական երգեր, մերթ «բազմաթիվ հայ աշուղներու» գործ, մերթ նրանց մեջ տեսնելով Պատղի ու Ֆրիկի ստուդագործությունները. Այսուամենայնիվ, նա այդ բոլոր հայրեններն առանց փաստի վերագրեց Ն. Քուչակին:

Ն. Քուչակին նվիրված հաջորդ առանձին գրքով իլր հրատարակեց Գ. Ասատուրը՝ 1905 թվականին³: Զնայած նա գրում էր, թե «այդ երգերի վերագրվելու Նահապետ Քուչակին պետք է համարել վաղաժամ և ստուգության կարուս»⁴, այնուամենայնիվ իր գիրքը դրեց «Սիրու Երգիչ Ն. Քուչակի Երգերը» խորագրի տակը:

Եվ ալս չարաբաստիկ խորադրեն ավելի հզոր հանդիսացան, քան իրենց ստեղծող հեղինակների գրած առաջարաններում առկա բանասիրական մտքերը: Քուչակի անունը տարածվեց, սիրվեց: Դործին մեծապես նպաստեց Ա. Չոպանյանի «Անահիտ» ամսագիրը, որտեղ շուրջ կես դար, աշխարհի տարբեր կողմերից ստացվող բոլոր հայրենները հրատարակվում էին «Քուչակյան նոր տաղաշարք մը» անսառւլգ վերնագրի տակ: Այս պրակտիկան անցավ նաև «Արեգ», «Բազմավէպ» և այլ պարբերականներին: Նրան տուրք տալ ակսեցին նույնիսկ այնպիսի բանասիրեն, որոնք լիւապես համոզված էին, որ իրենց հրատարակած հայրենները ոչ մի կապ չունեն Ն. Քուչակի հետ: Օրինակ, նրանցից մելք «Բազմավէպ»-ում տպագրեց «Քուչակիան նոր տաղաշարք մը», միաժամանակ նկատելով, որ «Այս քառյակները... արտադրություն ըլլալու են ԺԴ—ԺԴ գարու հեղինակի մը» և ինքը «Քուչակյան քառյակներ կամկածելի անունը» տալիս է նրանց լոկ «Ճետենելով ընդունված կանոնին»: Այդ կանոնին հետեւց որոշ չափով նաև Ն. Ակինյանը, չնայած նա ևս շուտով համոզվեց, որ հայրենների «Ծագումը կանխագույն է քան ԺԴ դարը. անոնք ըստ մեծի մասին բխած են հայ ժողովուրդի կուրծքնեն», և որ նրանց հետ իգուր են կապում «պարզունակ աշուղ Քուչակի անունը»⁵:

Ն. Քուչակի մեծարման տարերային ու անճիշտ ալս ընթացքի բնութագիրն է կարծես, որ 1926 թվականին տվել է Ա. Չոպանյանը՝ հայրենների

¹ Հովհաննես Թաղեռոսյան, Քուչակ Նահապետի Երգերը, Թիֆլիս, 1903 (նախապետագրած ձևում այս ուժում, 1902):

² Ա. Չոպանյան, Նահապետ Քուչակի գիււանը, Փարիզ, 1902:

³ «Սիրու Երգիչ Ն. Քուչակի Երգերը, մշակեց՝ Գ. Ասատուր, Թիֆլիս, 1905:»

⁴ Նույն ակտում, էջ 4:

⁵ «Բազմավէպ», 1932, № 10—11:

6 Նրա հրատարակած հայրենները կետեղվել են «Նահապետ Քուչակի քառյակները», «Նահապետ Քուչակի անտիպ քառյակները», «Քուչակյան քառյակներ Վիեննայի Միհթարյան թիվ 671 ասղարանէն», «Անտիպ հայրեն քառյակներ (Նահապետ Քուչակ)» և նման ուրիշ վերնագրերի տակ: («Արեգ», 1924, № 1, էջ 13, № 4, էջ 193, «Չուարթնոց», 1929, «Անահիտ», 1933, № 3—4):

հաջորդ գրքույիի առաջարանում. «Անհնար է, որ ատոնց հեղինակն ըլլա վանցի Քուչակը, ինչպես կը հայարարե Վ. Տեկանցն... անոնք ավելի ժողովրդական երդերու բնույթ ունին... բայց... ժողովրդական անանուն երդեր շատ ունինք... և ատոր համար անուն մը պետք էր, ահա ինչու Քուչակի անոնք պահեցի, և այդ անունը... այդ առաջարքին կապված մնաց»¹:

Հասել էր ժամանակը, որպեսզի գիտական լուրջ ու ժանրախոռն խռոք ասվեր հայրենների մասին: Եվ ահա 1931 թվականին այդ խնդրով գրադից Մ. Աբեղյանը²: Նա, որ ինքն էլ գարսակըրին մասամբ տուրք էր տվել քուչական հոսանքին՝ միաժամանակ հայրենների մեջ նկատելով ժողովրդական ստեղծագործության ակտնքները, այս անգամ, առաջինը լինելով, հայրենների և Քուչակի հարցը վերջնականապես ազատագրեց ամեն տեսակ կամացականություններից և գրեց գիտական լուրջ հիմքերի վրա: Նա բազմակողմանի փաստերով և խորը արամարանությամբ հերքեց քուչական առասպեկը և ապացուցեց, որ հայրենները պատկանում են մի շարք գարերի և մի շարք սերտանների: Մ. Աբեղյանին ամենից առաջ հետաքրքրեցին զուստնական ժողովրդական հայրենները, որոնք նա խնամքով հավաքեց և տառմնասիրեց՝ տալով նրանց առաջին գիտական հրատարակությունը³:

Ա. Զուպանյանը, ծանոթանալով Մ. Աբեղյանի ուսումնասիրության հետ, հաշվի առնելով իր բազմամյա երկությունները, իր ձևոքի տակ եղած հարուստ փաստերն ու մյուս բանասերների կարծիքները, կարողացավ զգալիութեն հաղթահարել իր իսկ ամրապնդած քուչական արագիցիան՝ ի գեմու «Հայրեններու բուրաստանը» ժողովածուի⁴, Վերջապես նրա մոտ առաջին անգամ հայրենները գուրս պրծան քուչական ճնշող անգան տակից: Բայց, բնականաբար, նա չէր կարող միանգամից հրաժարվել իր կեսքարյա հորդորներից, ուստի նպատակահարմար դատավ այս անգամ հայրենները վերադրված համարել ինչպես Քուչակին, այնպես էլ տրիշներին: Հստ որում, Քուչակ ասելով էլ, նա խնդրում է հասկանալ ո՛չ թե Ա. Տեկանցի առաջարկած XVI դարի փանցիք աշուղ նահապեաին, այլ որեւէ ենթադրական հեղինակի. «...Կր նախընտրեմ նահապեա Քուչակ անունին կասչի և զայն ընդունել գոնե իրը կեղծանուն այն հին մեծ աշւղին, որուն անհատական տաղանդին կը պարտինք այս տաղաշարքին հիմնական ու գեղեցկագույն տարրը»⁵: Զեմ հրաժարվում արդ անունից, ասում է նա, որովհետեւ «այդ քերթողական զանձարանը ալոր ամբողջ հայ ժողովուրդին և միջազգակին դրասեր ընտանիքին ծանոթ ու սիրելի է գարձած այդ Քուչակ անունով...»⁶:

Հստ էոթյան, այստեղ արգեն քարը-քարին չի մնացել քուչական տեսաթյունից, և այն էլ՝ այդ անսության ամենաեռանգույն պաշտպանի մոտ: Եթե գրան ավելացնենք նաև միջնադարյան վիպությունները, ինչպես և Կ. Կոստանցանի, Հ. Թագեռոսյանի, Ն. Ակինյանի, Տիրալը արքեպիսկոպոսի և, վերջապես, Մ. Աբեղյանի ու մյուս մասնագետների կարծիքները, ապա

¹ Ա. Զուպանյան, Հատընտիք էջեր Քուչակեան տաղաշարքէն, Փարիզ, 1926, էջ 6—7:

² Մ. Աբեղյան, Հին զուսանական ժողովրդական երդեր, Երևան, 1931:

³ Մ. Աբեղյան, Գուսանական ժողովրդական տաղեր, Երևան, 1940:

⁴ Ա. Զուպանյան, Հայրեններու բուրաստանը, Փարիզ, 1940:

⁵ Նույն տեղում, էջ 59:

⁶ Նույն տեղում:

խնդիրն առավել պարզ կրառնա, այսինքն քուչական տևողությունը կմնա որպես լոկ իր գարն ապրած և անհիմն մի թյուրիմացություն:

Այսուամենաւնիվ, այսօր այդ թյուրիմացությունը որոշ աշխատաթրաններամ շարանակաւմ է հարատեկ և արդ՝ ոչ թե նոր փաստերի ու փաստարկամերի հիման վրա, ալ լոկ անցյալի արագիցիան անհոգործն հարգելու հետեւնքով:

Ահա այս պայմաններում է երեան գալիս Ա. Ղակասյանի կազմած «Նահապետ Քուչակ» ժողովածուն:

Այժմ ծանոթանանք այն մկրտանքներին, որոնցով առաջնորդված է Ա. Ղակասյանը: Ճիշտ է, ճնշինակը այս գրքում հանգամանարեն կանգ չի առնամ համապատասխան խնդիրների վրա. բայց նա այդ կատարել է որիշ աշխատությունների¹ մեջ և նրանց հետեւթյուններն է, որ ամփոփ կերպով, երբեմ էլ ակնարկով, զետեղել է այս գրքի առաջարանամ ու ծանոթավորացներամ: Ուստի վերջիններս կարոտ են փոքրիշատե մանրակրկիտ քննության, որովհետեւ նրանց վրա է խարսխված քուչական տեսության նոր պաշտպանաթյունը:

Ինչպես արգեն նշեցինք, Ա. Ղակասյանը բոլոր հալրենները անվերապահ կերպով համարում է Ն. Քուչակի գործերը: Բնականարար, նա պիտի կանգ առներ հին ձևագրական ավլանների, ապա բանասիրական պրպատամների այն արգյունքի վրա, որոնց մասին խոսեց վերեւում: Անուշեակ նա պիտի փարատեր քուչական տեսության վերաբերյալ այն կասկածները, որ արատանաւուել են Ա. Տելենցից հետո մինչեւ ինքը՝ բոլոր բանասիրները: Սակայն գրքում արդ երկու հանգամանքն էլ բուռթյան են մատնված: Ի վերջու, նա պիտի հերքիր Ա. Արեգյանի ուսումնասիրության գեթ հիմնական գրվածքները՝ նրանց հակագրելով իր փաստարկությունները: Այս գործն աճա, իրը թե, արգած է: Բայ որում, Ա. Արեգյանին ուզգված ամրող քննազատությունը սեղմված է մի քանի անհանգուրծելի հայտարարությունների մեջ, ուր նա «չհիմնավորված ու սխալ» է համարում Ա. Արեգյանի քուչական տեսությունը մերժող բոլոր տեսակեանները²: Այդ կապակցությունը չի մոռանում մի երկու խոսքով քննազատելու նաև Ա. Զոպանյանի այն խոստովանանքները, որոնց մեջ նա ընդունել է Ա. Արեգյանի գրությների մի մասը:

Ա. Զուկասյանի ամբողջ ջանքը ուղղված է ապացուցելու, որ Ն. Քուչակը ստեղծագործել է նախ Ակնամ և ապա վերաբնակվել վանամ: Այս թեղի ապացուցումը նրա համար վճռական նշանակություն ունի հետեւալ պատճառուիք: Բանասիրները վազուց են նկատել, որ Ակնի անտառնիները սերտ անչություն ունեն հայրենների հետ: Բայց բոլոր մասնագետներն էլ, այդ հարցը շոշափելիս, ի վերջո Ակնի անտառնիները համարել են ծովով բդական երգեր Միայն Ա. Զոպանյանը մասնակի փորձ արեց անսառնիների որոշ նմաշներ վերաբերել ե. Քուչակին: Ահա այստեղից էլ կառչելով Ա. Զուկասյանը ցանկանում է հարություն տալ քուչական տեսությանը և առավել հղորաց-

¹ Նկատի ունենք նրա համանուն դիսերացիան և մի հողվածը («Գր. թերթ», 1956, № 2):

² Նահապետ Քուչակ, էջ 13. «Ակայյն Արեգյանի այս փորձը կառուցվեց հայրենների ու Քուչակի հարցում նրա մի շաբթ կանխակալ, պատմականությամբ չհիմնավորված սխալ առակետների վրա»:

նել այս Զնայած որ իր գրքում նա որոշակի չի խոսում այդ նպատակի մասին և անառունիների հարցն էլ մի անգ համարում է գենես ուսումնասիրության կարու, սակայն անառունիները ևս Քուչակինը համարելու նրա միտումը զբանորդի է մի քանի ասիթով: Օրինակ, «Հանրահայտ է,—ասում է նա, —որ Քուչակի հայրեններն ամենից ավելի ժողովրդականացել են Ակնում և նրա շրջապատում»¹: Այսինքն, Ակնի շրջանում զրի առնված անառունիները եւ Քուչակի հայրեններն են կամ անառունիները Քուչակինն են: Նախ, այդպիսի «հանրահայտ» կարծիք չկա: Անգամ Ա. Չոպանյանը որոշ անառունիներ Քուչակին վերագրելով հանդերձ, զրում է, որ Նրանք «մեծ մասամբ... ճշմարիտ ժողովրդական անառուն հին երգեր են... ֆոլքլորական արտագրանքներ են...», սակավաթիվ կատրներ միայն «կրնան Ակնա երգեր ըլլալ...»²: Հանրահայտ չէ նաև, թե հայրենների հեղինակը Քուչակին է: Այս այդպիսի հայաբարարությամբ Ա. Դուկասյանը հանրահայտ է համարում ոչ միայն հաւրենների Քուչակին պատկանելը, այլև անառունիների: Ուսափ նրա համար իսկամանհամեշա է դառնում ապացուցել, որ, իրը թե, Ն. Քուչակը սահծագործել է Ակնում: Այս կրնակի նպատակին հասնելու համար նա դիմում է մի շարք ապարդյուն մեկնարանությունների: Դրանցից գլխավորը, ինչպես փորձում է հավասարել Ա. Դուկասյանը, այն «նոր» վիայությունն է, «որն սահեղձվել է Ակնում և իր նուրյամբ մինչև հիմա Քուչակի մասին եղած փասաներից ամենանետաբրրականն է»³: Խոսքը վերաբերում է վաղոց արգեն հայանի հասելալ ասածին. «Աղջիկը իր քէֆին (կամքին) թողոս կերթա քէօչէկը (կաքափող անգարկեշա պատանի) կառնէ»: Ա. Դուկասյանի կարծիքով այս ասածն սահծել են «ակնցիները Քուչակի անգան հետ կապված», իսկ նրա մեջ գանգող «քէօչէկ» բառը ոչ այլ ինչ է, քան հայրենների լիրիկական հերոսի մականունը և նույնական է նահապեակի «Քուչակ» մականվան հետ: Բայց, որպեսզի նա հարթի այլ բառերի մեջ եղած ապրերությունները, նախ և առաջ, եղծում է Ա. Տեկանցի վիայությունը: Վերջինս զրում է. «որ մականուն աշըդ Քուչակ ասի»⁴, իսկ Ա. Դուկասյանը ընթերցողին ասում է, որ իրը թե Ա. Տեկանցը զրել է. «որ մականունն աշըդ Քէօչէկ ասի»⁵: Ո՞ւմ է պետք այս աղավաղումը: Ապայն անցնենք առաջ:

Հարցը նրանումն է, որ Ա. Դուկասյանի «գլոււար» այնքան էլ նոր բան չէ, Դեռև 1902 թվականին Ա. Չոպանյանը գրել է. «Քուչակ»-ը հավանականաբար «քէօչէկ» բառին աղավաղումն է, որ երգիչ, նվազամու, պարող կնշանակեա»⁶: Վ. Փափագյանը իր «Պատմութիւն հայոց գրականութիւն» զրքի 1-ին հատուրում (էջ 250) 1907 թվականին դրել է. «Քուչակ անունը ծնվել է անշուշաքէօչէկ» (երգիչ, նվազող և պարող) բառից»: Այդ միտքը նշված է նաև Հ. Աճառյանի, Ա. Մալիսայանի բառարաններում և այլ աղբյուրներում: Ամելին, այդ բացարձության հեղինակը հետագայում քննադատելով, հրա-

¹ Կանապեա Քուչակ, էջ 6:

² Ա. Չոպանյան, Հայրեններու բուրաստանը, Փարիզ, 1940, էջ 87—88:

³ «Գրական թերթ», Երևան, 1956, № 2 (17 հունվարի): Այդ մասին տե՛ս նաև՝ «Նահապեա Քուչակ», էջ 8—9:

⁴ Ա. վարդ. Տեկանց, Հայերդ, Թիֆլիս, 1882, էջ մի:

⁵ «Գր. թերթ», 1956, № 2:

⁶ Ա. Չոպանյան, Նահապեա Քուչակի դիւնը, Փարիզ, 1902, էջ 15:

ժարվել է իր մեկնաբանությունից. «Քէօչէկ» թուրքերեն բառով ստուգաբանությունն այդ անունին... քննադավեցավ, այժմ ինծի խորթ կը թվի»¹: Ա. Չոպանյանը այդ համոզմունքին մնաց նաև «Հայրենների բուրաստան»-ում՝ 1940 թվականին:

Ճիշտ չէ նաև Ա. Ղուկասյանի այն կարծիքը, թե այդ առաջն ստեղծել են ակնցիները՝ Քուչակի անգան կապակցությամբ: Առաջարարակ դժվար է որոշել, թե ո՞ր առածը ե՞րբ, որտե՞ղ է ծնվել և ի՞նչ կապակցությամբ: Իսկ նման հայտարարություն անելուց առաջ, անհրաժեշտ է նաև փաստարկել այն, և ապա միայն նրա հիման վրա լուծել գրական այնպիսի պրոբլեմ, ինչպիսին է հայրենների հարցը: Բացի գրանից, պարզվում է, որ Ա. Ղուկասյանի մատնանշած աղբյուրից («Հնութիւնք Ակնալ», 1895) ուղիղ 80 տարի առաջ այդ նույն առածը հայրանի է եղել Ակնից շատ հետու գտնվող վայրերում՝ բոլորովին այլ տեսքով: 1815 թվականին Եփրեմ կաթողիկոսը, խոսելով ամուսնական խնդիրների շուրջը, գրում է. «թե ոմանք «Շատ տաճկացն ասիցեն, թէ «Ազի օզ բաշնայ դօյասը»՝ չալիթիայ վարքը...» և այլն²: Իսկ այդ առածը բառ առ բառ նույնն է, ինչ որ Ա. Ղուկասյանի օգտագործածը. միթե սրա հայրենիքն էլ Ակնն է, իսկ առիթը՝ Քուչակը. հապա ինչո՞ւ «քէօչէկ»-ի անդ «չալիթի» բառն է. արդյոք դա էլ Քուչակի մի ուրիշ մականունն է:

Ա. Ղուկասյանն այստեղ ճիշտ չէ նաև այն պատճառով, որ «Քուչակ»-ի սակ անպալման թուրքական «քէօչէկ» բառն է հասկանում՝ առանց խորապես ուսումնասիրելու այն: Մեծանուն հայրազն չ. Աճառյանն անգամ այդ բառի ծագումը համարեց անծանոթ, չնայած նրան հայրանի էր ոչ միայն «Քաչակ»-ը «քէօչէկի»-ի հետ կապող կարծիքը, այլև շատ ուրիշ կարծիքներ: Առասարակ Քօչէկ, Քուչակ, Քօչակ ձևերը միշտադարում շատ են հանդիպում և պահանջում են հաստուկ բացարձություն: Օրինակ, Կիլիկիակի ձևուագրերից մեկում 1592 թվականին գրված է. «Ցիշեա զՔաւչէկն ի տէր, որ ձէթ բերէր, որ վառէիք³. միթե այս Քօչէկն էլ ակնցի է և ծնվել է Ա. Ղուկասյանի տված մեկնաբանության համաձայն:

Այս բոլորը ցուց են տալիս, որ Ա. Ղուկասյանի «ամենահասաքրքրական» փաստարկը քմահաճ է:

Հայրեններ՝ Քուչակ—Ակն—անտոնի թեզն ապացուցելու հաջորդ քայլը, որ կատարված է Ա. Ղուկասյանի կողմից, հետեւալն է. ո՞րն է Քուչակի (այսինքն հայրենների) ռատեղծագործական հայրենիքը»: Որպեսզի ընթերցողին համոզի, թե հայրենները միմիայն Ակնումն են ծնվել, նա դիմում է հայրենների «բովանդակությանը», նրանց մեջ եղած «դատողություններին», որոնք, բառ կարծիքի, «վերաբերում են Ակնին կամ նրա շրջանին»: Այս անդ էլ, սակայն, ամեն ինչ մտացածին է ու ոչինչ չապացուցող: Լսենք նրա ռախակն օրինակ»-ները:

«Քուչակն իր բազմաթիվ հայրեններում արտացոլել է պանդխտության (դարիպության) հետ առնչվող երեսութներ», — գրում է նա ու թվարկում. «դարիպ մոլորած», «դարիպ կաքվուկ», «դարիպ մեռանի», «կարոտով մեռա-

¹ «Անահիտ», 1930, Բ տարի, № 1, էջ 3:

² Հայկ-ՍՍԾ Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 3743, թերթ 114թ:

³ Նույն տեղում, ձեռ. № 6932, թերթ 146թ, Ժամանակ 1590 թ.:

նի» և այն, և ապա եղրակացնում. «Այս ամենը Ակնի XVI դարի կյանքի բնորոշ կողմերից մեկի ցայտուն գրակորումն է»¹: Իսկ ինչո՞ւ միայն Ակնի և այն էլ միայն XVI դարի, և ոչ նաև ա՛յլ գարերի, ուրիշ շրջանների, նույն իսկ հաճախ էլ՝ ո՛գչ հայության:

Ա. Դուկասյանը հայրենները համարում է Ակնի ծնունդ նաև այն պատճառով, որ հայրեններում կան «զանազան արհեսաների և առելորսկան հարաբերությունների հետ կապված նրանույթներ» կամ «ապրումներում քայլակներին և ապուն ու զովասուն պարտեզին, ծառին ու ծաղկունքին, մրգի զանազան տևականներին, մասսամբ նաև կենդանական աշխարհին վերաբերող արտահայտություններ»: Այս զավեշը այն աեզն է հասնում, որ նա հայրաններից վեցնելով «օրի ձախիկն զղպուն» արամանաշությունը, բացականչում է. «մի՞թե չի հիշեցնում {Ակնի} Մեծ ձորի փրփրագեղ ջրերի կամ Քոչան ջըրվեժի ձախնը»: Խոկ մի՞թե այս նպանակով հայրձնները չի կորեկի կոռական խարճի որմէ ցանկացած բնակավայրի հետ, եթե անսեղ քիչ թե շատ հոսող ջրեր կան:

Նման «փաստարկումներից» մեկն էլ հայրեններում հանդիպած «հողվարք» բառն է, որովհետեւ «Ակնի գերեզմանատունը աեղական բարբառով կոչվել է հողվարիք»²: Մեկնարանը չգիտի կամ չի ուզում աեսնել, որ «հողվարք»-ը միշնագարամ որպես գերեզմանավայր շատ տարածված է եղել առհասարակ: Ֆրիկի բանաստեղծություններից մեկի խորագրում կարգում ենք. «Անցաւ ի առճիկ հողվարքն և ասաց ողբ...»³: Մոքին Քերովին ևս հողվարբով անցել ու ողբ է գրել. «Երեկ հողվարքը անցած»⁴: Մի՞թե այս ճեղինակներն էլ ակնցիներ են:

Ահա ալոպիսի փրփուրներից է, որ կառչում է Ա. Դուկասյանը և հայտարարում. «Այսպես, որինին, մեր կարծիքով Քուչակի սաեղծագործության պատվանդանը, սնուցիչ աղբյուրը Ակնի և նրա շրջապատի կյանքն է XVI դարի առաջին առանամակներին»⁵:

Վերեամ նշվեց, որ Ա. Դուկասյանը շրջանցել է միշնագարյան ձեռագրերին ու մասնագետների կարծիքներին գիմելու անհրաժեշտությունը: Սական, հավանաբար, այս հանգամանքը մի կերպ ծածկելու նպատակով, ձեռագրական վկայությունների փոխարեն նա վերապատմել է մի քանի զրուցներ ֆուչակի մասին, իսկ մասնագետների փոխարեն՝ հիշել է այնպիսի հեղինակների, որոնցից և ոչ մեկը Շուշակի ու հալլանների հարցով մասնագիտորեն չի զբաղվել: Վերցնենք զրուցների և առասպելների հարցը: «Դրանք, հիմնականում, շինծու զրուցներ են՝ թխած բախտակինդիր Հակի Աճեմյանի կողմից, որը նման ձեռվ թխել է նաև «քուչական» և հայրեն և նայնիսկ մի տապանագիր, որի համաձայն «Փրիկլը»՝ «Փըսփըսիկ» է և Խաչատոր Կեչառեցու մականունը՝ Սկզբնական շրջանում ոչ միայն նա, այլև ուրիշ հեղինակներ, երրեմի էլ անմեղ թխուրիմացաթյամբ, ոկսեցին տարածել Քուչակի՝ որպես

¹ Նահնապետ Քուչակ, էջ 6:

² Նույն տեղում, էջ 330:

³ Բրիտանական թանգարան, ձեռ. № 2622, Բողլյան գրասուն, ձեռ. № 21:

⁴ Հայկական ՍՍԾ Պետ. Մատենագարան, ձեռ. №№ 8968, 3162, 7707 և այլն:

⁵ Նահնապետ Քուչակ, էջ 9:

⁶ Հ. Անեմյան, Ծաղկաբաղ..., 1917, էջ 91—96, տե՛ս նաև Մատենագարան, արխիվ, Տիրայր արքեպոստի գոնդ:

16 Հանդես. № 2

Հայրենների հեղինակի մասին գանազան զրայցները Օրինակ, Խրիմյան Հայրենը 1904 թվականին Գ. Առատորին պատմել է մի ավանդոթյուն՝ վերագրված Քոչակի կրանքին¹: Սակայն նոյն ինքը՝ Արիմյան Հայրենը այդ ժամանակ մոռացած է եղել, որ դրանից 10 տարի առաջ այդ նոյն զրայցը շարագրել է իր «Պատմիկ» և թոռնիկ» գրքում (էջ 16-166)² որպես «Աշուղ Մոռշօք»-ի հետ կատարված զեպք: Մի այլ տոփթով նա ողղակի հայտարարել է, որ իրը թե «Կոռ' էնկ», ուստի՝ կու դաստի հեղինակն էլ ն. Քոչակին է³, սակայն որոշ մոլորդթյուն, որին նույնական հետևում է Ա. Դակարյանը⁴:

Թե՛ Տեկանցի, թե՛ Աճեմյանի, թե՛ Խրիմյանի և թե՛ ուրիշների, որպես վաճացիների, Քոչակին մեծարելու նեղ «Հայրեննախրական» այս եղանակը ո՛չ մի նշանակություն չի կարող տնկնալ զիատկան փոքրիշատե լորջ պրորշելու լածելիու:

Անգրագունանք Ա. Դակարյանի մատնանշած հեղինակներին «Երական թերթառում նա ակնարկել է Հ. Թումանյանին, Վ. Բրյոսովին, Ե. Զարենցին, իսկ «Նահապետ Քոչակի»-ի մեջ՝ «Էնակիր Էջեր» կազմողներին⁵ ու խմբագրողներին⁶: Սակայն արև բոլորից և ոչ մեկը հայրենների բանասիրությամբ չի զրադիմէ: Առաջի ավագ վկարակոչումը ինքնին իգոր է, մանավանդ, որ «Էնակիր Էջեր»-ում (էջ 10-15) հայրենները և անտոնիները զիտված են նաև որպես զուանական սակագործածություններ: Աւշազրագ է Ե. Զարենցին վկարակոչելու Հանրահայրը, և, որ նա 1920-21 թվականներին զրել է. «Եռարեկացու, Քոչակի պիս լուսապատկ ճակատ շկած Իւլյոց փաստերը ցուց են առիս, որ մեծաման բանաստեղծը իր հասունացման շրջանում լրջորեն զրադիմէ և արդ խնդրով և նրա մասին կազմել հստակ պատկերացում: 1932 թվականին զրած «Եռավագի խաղողի», զինու և զեղեցիկ զպրոթյան» բանաւեղծության մեջ նա հայրենները զիտում է որպես մողովրդական ու զուանական սակագործածություններ: Այնուհետեւ խոսելով հայրենների, անտոնիների և տաճասարակ հին մողովրդական տաղերի մասին, բանաստեղծը որպես նրանց հետ կազմած հեղինակների հիշում է միայն նաղաշ Հոփսաթանին ու Ալբաթ-Եռավագին՝ խոսու մոռացածուներու նախապետ Քոչակին⁷:

Ա. Դակարյանն այն է հասել, որ ցանկանամ է հայրենների «Հայրեն» կոչումը և նրանց տաղաչափությունն էլ բխեցնել Ակնից ու Քոչակից: Անահենով հին ու Հարուստ Փաստերը, նա լոկ հայտարարությունը պնդում է, որ իրը թե «Հայրեն» կոչումը ձնիմէ և Քոչակի՝ «Հեղինակի» կողմից և ապա՝ «Հեղինակին ժամանակակից» ու հստակա սերունդներն այդ անունով էլ բնդունել և ճանաչել են արդ երգերով⁸: Գալով հայրենների տաղաչափությունը, նա նորից հայտարարությունը միտուում է Ա. Արեգյանին, առաջ քա-

¹ Արքու Երգիչ Ն. Քոչակի Երգերը. Ժշակեց՝ Գ. Առատոր. Խիֆիկը, 1903, էջ 8:

² «Արձագանք», 1893, թե 1:

³ Խանապետ Փուշակ. էջ 13:

⁴ Հյուսյան Ա., Մելիք-Շանգանյան Ա., Մուրագյան Հր., Առուրագյան Ն., Տարոնցի Ա.:

⁵ Երիգորյան Հր., Զարյան Ն., Զարյան Բ., Զորյան Ա., Թովշյան Էղի., Խանակյան Ավ.:

⁶ Ծիշակ է. Հ. Թումանյանն ունի Ն. Քոչակին նվիրված ուշագրագ Էջեր, ուկայն նա այդտեղ բնարկել է ոչ թե հարցի բանասիրական կողմը, այլ զնահաստական խոսը և առել հայրենների մասին:

⁷ Ա. Զարենց. Գիրք ճանապարհի. Երևան, 1933, էջ 155-157:

⁸ Խանապետ Փուշակ. էջ 13:

շելով այն սխալ միտքը, որի համաձայն հայրեններն իրր թե հատուկ տառաջախությամբ չեն հորինված։ Մարդ նման գիտողությաններին չարժե խոկ պատասխանել, առենք միտքն, որ Մ. Արեգյանն արդ հարցերին տվել է սպառով պատասխան։¹

Այժմ մի քանի փաստերով ցույց տանք, թե ինչու բռնի կերպով Ն. Քուչակի, Անհնի և ԽVI գարի արհմատական նեղ շրջանակների մեջ մտցված հայրենները, ինչպես Մ. Արեգյանն ու արիշներն ևն ասել, սաեղծաղործություն ևն աարբեր գարերի, աարբեր վայրերի և աարբեր հեղինակների։ Վերցնենք Ն. Քուչակին արված «Խոհանորատական հայրենների» հետապահութեան նմանը։

Երկուս ընդ իրար կովին,
Մեկ ի մեկ իսկի չի նմանին,
Մեկ էլ ի նոցա միջին
Եր մեռած՝ և անկած ի աեղին.
Այն ոք, որ զկորիվ արին,
Շատ արյուն ի վայր թափեցին.
Ի ի յախն արին ցողին
Շունչ տվաւ անկած մեռելին,
Ծեր մ'ալ բարեխոս բերին,
Որ եպաղ զերես մեռելին,
Եվ յախն համբորե ծերին
Լոյլ ծագեց մթան զիշերին։²

Հավաստի բազմաթիվ փաստերը ցույց են տալիս, որ այս տողերի հեղինակը ոչ թե Ն. Քուչակի է, ալլ XIX գարի բանաստեղծ ։ Ծնորհալին։ Դրա անառարկելի ապացուցը կարող է լինել, օրինակ, XIII—XIV գարերի հեղինակ Միոթթար Անեցու ինքնապիր ժողովածուն, որտեղ, ի շարս ։ Ծնորհալու հանելուների, առկա է նաև այս հայրեններուն Ահա այն։

Երկուք ընդ իրար կովին,
Մէկէմէկ իսկի չնմանին.
Մէկ մ'ալ ի նոցա միջին
Է մեռած՝ և ընկած ի աեղին.
Այն ոք, որ զկորիւն արին,
Շատ արին ի վայր վաթեցին.
Ի ի յախն արունին ցողէն
Շունչ տվաւ ընկած մեռելին.
Ծեր մ'ալ բարեխոս բերին,
Համբորեց զերես մեռելին,
Եվ յախն համբորե ծերին
Լոյլ ծագեց մթան զիշերին։³

¹ Մ. Արեգյանը հայրենների հարցում ունի նաև այնպիսի գրույթներ, որոնք վերանայման կամ ճշգրտման կարիք ունեն։ Այսուղ մենք զբանք նկատի չունենք։

² Ն. Քուչակի, էջ 286 (այս գրքից բերված քաղաքածքների ուղղագրությունը պահպանված է նույնությամբ)։

³ Հայկական ԱՍՏ Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 2061, թերթ 239ա, Ժամանակ՝ XIII—XIV դդ.։

Այս նույն նմուշը առկա է Ն. Շնորհալու հանելակների նաև արիշ շարքերի մեջ¹ համապատասխան մեկնոթյամբ: Ըստ որում հանելուկը նվիրված է «Հրահան»-ին. երկու կողունքները կայծքարն ու պողպապն են, նրանց միջև ընկած մեսելը՝ հարեթը, թափող արյանը՝ կայծերը, մեսելին շանչ ավող ցողը՝ կրակը, իսկ բարեխոս ծերը՝ ծծումը՝ «քրիստոն» է, որով կրակ ստանալու պրոցեսն ավելի դյուրին է գտնում:

Զնայած Ա. Ղուկասյանը հաճախ խոսում է նաև Մատենադարանի ու ձեռագրերի անոնցից, բայց և այնպես նա կարող էր ձեռագրական այսպիսի վկայոթյունների ծանոթ չլինել: Սններելի է սակայն, որ նա բավականաշատ հող չի առբել գոնե ապագիր դրականոթյանը ծանոթանալու: Դեռևս 1512—1513 թվականներին հրատարակված հայերեն առաջին տաղարանում առկա է այդ նմուշը՝ նորից Ն. Շնորհալու անվամբ:

Ըստ Ա. Ղուկասյանի՝ Ն. Քաչակին է նաև հետեւալ հայերենը.

Տեսա իմ հոգույս հոգին,
Որ մեռաւ ի հող թաղեցավ.
Դարձաւ իմ սիրոս համար
Ետ հարյավ ու շատ գատեցավ.
Ի սոր և ի կտուր երմկ
Եւ քարոզ նա քարկոծեցավ.
Ի հուր և ի գեհեն մտաւ,
Իմ հոգույս հոգի շահեցավ:

Այս օրինակի հեղինակն էլ ոչ թե Ն. Քաչակն է, այլ Ն. Շնորհալին: Այսուհեղ ես գործ ունենք հայրեն-հանելուկի հետ՝ այս անդամ նվիրված «ցուրեան»-ին: Հոգու հոգին՝ ցորենն է (սննելու), որը «ի հող» թաղվելով (ցանքու), նորից հարություն է առնում (ծլում), հետո սրով կարգում (հունձ), քարկոծվում (կալովամ, աղացվում), ապա՝ «ի հոր գեհենի» (թոնիր, փոռ) մտնելով զառնում հոգի (հաց—սնունդ): Այս հանելուկ-հայրենն էլ կա բազմաթիվ ձեռագրերում, օրինակ.

Ց Ո Ր Ե Ա Ն

Տեսալ զիմ հոգույս հոգին,
Որ մեռաւ և ի հող թաղեցաւ,
Դարձեաւ իմ սիրոց համար
Ետ յարեաւ և շատ գատեցաւ,
Սրով ի կտուր երմկ,
Եւ քարոզ նա քարկոծեցաւ,
Ի հուր գեհենի մտաւ,
Իմ հոգույս հոգի շահեցաւ³:

¹ Հայկական ՍՍԾ Պետ. Մատենադարան, ձեռ. №№ 695, թերթ 410ար, 2361, թերթ 327թ, 4283, թերթ 22ա, 5624, թերթ 103թ—104ա, 5128, թերթ 222ա և այլն):

² Նահապետ Քուչակի, էջ 254:

³ Հայկական ՍՍԾ Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 5128, թերթ 221թ, ժամանակ 1635 թ., խորագիր. «Տեսան ներսէսի հայոց կաթուղիկոսի ասացեալ է զառակըս վասն ուրախութեան մարդկանց: Տե՛ս նաև ձեռ. № 7703, թերթ 100թ և այլն:

Ի՞նչպես կարելի է այս ստեղծագործոթյունները կարել XII դարից, Կիւլիկացից, Ն. Շնորհալոց և բանի կիրապով դնել XVI դարի, Ակնի ու Ն. Քուչակի շինծու շրջանակի մեջ:

Զեսագրերամ կան Ն. Շնորհալու, Հ. Երզնկացու և ուրիշների անվամբ պահպանված նման ուրիշ հայրեն-հանելուկներ են. դա հայրենների մի նոր բնագավառ է՝ կապված ժողովրդական ականքների հետ, որի վրա ցարդ պատշաճ ուշագրություն չի դարձվել: Դրանք պետք է հանգամանորեն տառեմուտափրկեն և ոչ թե քմահաճորեն արվեն Քուչակին:

Ա. Ղուկասյանի համաձայն, Ն. Քուչակինն է նաև հետեւյալ պակասավոր հայրենը.

Մտիկ գու հյուսանն արա,
Որ թապով, օրոց շինե նա.
Մեկն զա և մեկն երթա,
Նա յուր բան պակաս չի մնա¹:

Փառաերը, սակայն, այլ բան են ցուց տալիս: Ն. Քուչակի ժամանակակից բանաստեղծ Հովհանն Սեբաստացին անի հարունների մի շարք, որի յուրաքանչյուր տունն սկսվում է «Աշխարհիս սահման է հանց» տողավ: Ահա ոչ շարքի առաջին տան մի մասն է վերոհիշյալ թերի հարունը: Ամբողջ տունը Հ. Սեբաստացու ինքնագիր համարվող ձեռագրում անի հետեւյալ տեսքը.

Աշխարհիս սահմանն է հանց,
Հետ լցւի ու հետ թէրէնալ,
Կու թեթեացնէ զիր բնան,
Որ ով գա՝ շալկել կարենալ.
Մտիկ գու հյուսանն արա,
Որ տապան ու որոցն շինէ նալ.
Որ մէկն երթալ, մէկն զալ՝
Իր բանն պաթալ չի մնալ...²

Խնդիրը, սակայն, այսքանով էլ չի ավարավում, որովհետեւ արդ հայրենը առկա է նաև Փահլաւ թագավորի պատմոթյան մեջ՝ որպես կաֆա, իսկ արդ պատմության կաֆաներն էլ, ինչպես պարզվում է, իրենց հերթին կապվում են Ֆրիկի անվան հետ³:

Ա. Ղուկասյանի կողմից անվերապահորեն Ն. Քուչակին են վերագրվել նաև տառնլակ ալնպիսի հայրեններ, որոնք պատկանում են XIII—XIV դարերի հեղինակներ Հ. Երզնկացուն, Ֆրիկին և արիշներին:

Ալսաեղ, այս կապակցությամբ, բավական համարենք հիշատակել լոկ այն, որ արդ հայրենների մի քանի տասնյակ օրինակները՝ Հ. Երզնկացու անվամբ՝ գտնվում են XV դարի Ն 7773 ձեռագրում, արտինքն ընդորինակիւլ են Քուչակի ծննդից շուրջ մեկ դար առաջ (արդ մասին կիսումի ստորեւ):

¹ Եահապետ Քուչակի, էջ 317:

² «Սբարատ», 1918, էջ 269—270:

³ Առաջին անգամ նկատվող այս երեսոյթի մասին ունենք առանձին ուսումնակարություն (անտիպ):

Արդ, ի՞նչպես կարելի է գրանք ևս մուշակինը համարել և անհամեստ-
րեն նախառել Մ. Արեգակնին, որն իրավացիութեն արգելու չի փարզել:

«Նոհասպիտ Գոչար» ժողովածուի մեջ տոկա են նաև այնպիսի հայրենակը, որոնք իրենցից ներկացնում են հին ծիսա-կինցադաշին բան ժողովրդական հայրենների մնացածիններ և նորից ոչ մի կապ չունեն Ն. Գոչարի հետ: Ազգպիսի հայրենների նմուշներից է, օրինակ, հետեւյալը:

Ի՞նչ մալր է զքեզ բերեր,
Ի՞նչ գալակ զքեզ սնուցեր.—
Զքեզ եղն ի սարին բերեր,
Ու շահեն բազան սնուցեր.
Լուսինն քեզ ծիծ տվեր,
Արեգակն է գալրեցուցեր.
Գամին տարտրեր արրեր,
Սուրբ կասանըն օրոր ասացեր¹:

1608 թվականին Դյումատ Խաչպուղ անտառով մի զրիչ զրի է տոել իր մանկաթիւն օրերին սովորած ժողովրդական մի շարք «տաղեր և հայրենինք», որոնց մեջ կան այս հայրենի երկու խիստ տշագրավ նախօրինակներ: Երկուուն էլ ավելի բնդքարձակ են և ունեն հարուստ կրկնակներ ու կրկնամեր: Բացի դրանից, նրանք կապված են կնունքի ծիսական հին արարող թյուն-ների հետ՝ որպիս համապատասխան բանաձեկը: Նրանցից մեկի մեջ նույնիսկ կա հին կախարդահմայական բանաձեկը՝ «ալս անուն» նշամը: Իսկ այլպիսի նշամը ցաւց է տալիս, որ համապատասխան բանաձեկը օգտագործվել է ոչ թե մի անհատի, ալ սերունդների համար՝ միշտ «ալս անուն»-ը փոխարին-վելով ավել անհատի անունով: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հայրենները (բնդքարձամ ենք բուն հայրենի առղերը, բաց թողնելով կրկնակները, կրկնում-ները և ձայնարկությանները).

Թագաւո՞ր իմ ոսկի,
 Թաղաւո՞ր իմ ոսկի.
 Ա՞յ, կըտրին, անափ ո՞ք,
 Իմ պարոն Ակնարիկոս,
 Մարըս զքե բերել:
 Թէ զինք՝ մարդ-մարըն չէ,
 Թէ զինք՝ մարդ-մարըն չէ,
 Ա՞յ, բերել, ոչ կընիկ,
 Իմ պարոն Ակնարիկոս,
 Դայնել սընուցեր:

Առաջիկան ի լուսն է հաներ,
Բնկալ, օ՛յ;
Յիսուս ինքնան, ա՛յ, եղեր,
Էղոյաէ,
Որդանան գեարն մըկըրաել,
Բնկալ, օ՛յ;
Կընքել, իր անուն, ա՛յ, դրել,
Էցոյանդ,
Այս անուն, մեր նոր բազաւոր,
Բնկալ, օ՛յ¹;

Կարով սընուցեր:
Թին ասալունք ինքն օրօրքն,
Թէն աստղոնք ինքն օրօրքն,
Ա՛յ, տըւել, լուսնիկան,
Իմ պարոն Ակնարիկոս,
Ի լուսն է հանել:
Թէ Յիսուս ինքնան,
Թէ Յիսուս ինքնան,
Ա՛յ, եղեր, Որդանան,
Իմ պարոն Ակնարիկոս,
Գիսն մըկըրաել:
Կընքել, իր անունն,
Կընքել, իր անունն,
Ա՛յ, դրել իմ ըրգաց,
Իմ պարոն Ակնարիկոս,
Մեր նոր բազաւոր²:

Երենց ամբողջուրյամբ այս եզակի նմուշները³ մեր առջև բացում են հայրենների մի նոր բնազավառ, դա ժողովրդական հին ծիսական հայրենների բնազավառն է, որտեղից մեզ հասել են որոշ բնելորներ. գրանցից մեկն է ահա Ն. Քուշակին վերագրված վերոհիշյալ նմուշը:

Ժողովրդական հին հայրենների հետ է կապվում նույն հետելալ օրինակը.

...Քո լարն ի Պաւոսա քաղաք,
Ես տեսաք ի մեջ շուկալին,
Զեսկունքն է դալալ տվիլ
Ու նստել առչե զնողին.
«Գնո՞ղ, զնե՞, մի՞ վախել,
Վա՞ հազար իմ կորսընողին⁴:

Այս նմուշի ավելի ընդարձակ ու հին օրինակը սկսմանված է № 697 ձեռադրում.

... Քո ձագն ի Անի տեսալ,
Ի Անի ու սուրբ Նշանի.
Քո ձագա ի ծախողին կրկին՝
Կու նայեր ի դէմ զնողին.
— Ծախոցէք ու մի վախէք,
Վայ հազար իմ կորսընողին:

Ինչպես տեսնում ենք, այս հայրենը կապ ունի Անի քաղաքի շեն օրերի հիմ, որոնք ընդհատվեցին XIV դարում. հետեւապես նրան հնությունը պիտի որոնել X—XIV դարերի սահմաններում⁵:

¹ Հայկական ՍՍՒ Պէտ. Մատենադարան, ձեռ. № 7709, թէրթ 124ա (տէ՛ս «Հայկ» միջն. ժող. երդ. չ, էջ 126—127):

² Նույն տեղում, թէրթ 94ա—94թ (տէ՛ս «Հայկ» միջն. ժող. երդ. չ, էջ 124—125):

³ Մեզ հայտնի են նման ուրիշ հայրեններ ես (տէ՛ս «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր» ժողովածուի մեջ):

⁴ Կահապետ Քուշակ, էջ 224:

⁵ Այդ ժամանակի մանրամասն տէ՛ս «Հայկական միջնադարյան ժող. երդեր»-ում (երգը 206-րդ էջում, բացատրությունը՝ 523—533-րդ):

«Նահապետ Քուչակ» ժողովածոի մեջ են մաել նաև բազմաթիվ այսպիսի հայրեններ, որոնք առնված են ճնից և լող առանձին երգերից (որպես բեկորներ), վաղ շրջանի բանաստեղծների զրած հայրեններից, զանազան անառնուն երգիչների ստեղծագործություններից և այլն:

Սակայն անգրագունանք մի այլ կարեոր ինստրի, որի պարզաբանմամբ ինքնըստինքան առավել հստակ կերեա Ա. Շուկասյանի թափած շանքերի անհիմն ու կամայական բնույթը:

Հայրենների և նահապետ Քուչակի ճնու կապիած շիփոթությունը պարզելու անսակեաից վճարական և որոշիչ նշանակություն ունի Ա. Տեկանցի հրատարակած շարքի բանաստեղծական վերլուծությունը, որովհետեւ այլուղից է իր սկիզբն առել քուչակիան անսությունը: Հերքել այլ՝ շարքի՝ Ն. Քուչակի ստեղծագործություն լինելը՝ նշանակում է հերքել քուչակիան ամբողջ անսությունը:

Առաջին հարցը, որ ծագում է այդ կապակցությամբ, հետեւալն է. ի՞նչ հիմքի վրա է Ա. Տեկանցը նշված շարքը վերագրել Ն. Քուչակին: Ինչպես արգեն ցուց է ավել Մ. Արեգյանը, նա գրա համար որեւէ ընդունելի հիմք չի ունեցել¹: Հերապի, որպես կանոն միջնադարյան որեւէ ստեղծագործության հեղինակին ճանաչում ենք կամ տվյալ դործի խորագրում, կոմմ նրա որեւէ տողում և կամ ակրօնափառում եղած համապատասխան նշումից: Լրացուցիչ կարգով հարցին օգնում են հավաստի ուրիշ աղբյուրներում եղած փաստերը և ավյալ հեղինակին անառարկելիորեն պատկանող ու նրան վերագրվելիք ստեղծագործությունների մեջ առկա նդոր կավանները (ըստ որում այդ բոլորն էլ, բացի ակրօնափառությունը, կարող են գարձալ ճիշտ չլինել): Հետեւապես Ա. Տեկանցի ապած շարքում և նրա բերած տվյալներում պիտի լիներ նման որեւէ փաստ: Այդպիսի բան սակայն այդանու բոլորովին չկա: Ավելին, ինչպես ցուց է արված Ա. Արեգյանի կողմից, ինքը Ա. Տեկանցը «Հայերդ»-ի նյուրերը նավարելու և ավագրության ողջ ընթացքում ոչ մի միտք չի ունեցել հայրենների նշված շարքը Ն. Քուչակինը համարելու: Նա այդ մաքին հանգել է միայն հետադարձում, երբ ժողովածուի նկութերի տպագրությունն արգեն ավարտված է եղել և հերթը հասել է առաջարանին: Դա պարզ երեսում է հետեւալ փաստից: Այս բանաստեղծությունների տակ, որոնց հեղինակները Ա. Տեկանցին ժամանթ են եղել բանաստեղծությունները («Մկրտիչ»—էջ 1, «Ներսէս Կլամիցի»—էջ 2, «Տէր Սարդարակ»—էջ 6, «Ներսէս»—էջ 6, 15, «Սրիկ Կոստանդ»—էջ 10, «Յովհաննէս»—էջ 11, «Ներսէս կաթողիկոս»—էջ 16, 21, «Անդրէաս Վարդապետ»—էջ 22, «Խաչ Կեչ»—էջ 25 և այլն): Հետեւարար, եթե այդ ժամանակ նրան հայտնի լիներ, որ հայրենների հեղինակն էլ Ն. Քուչակն է, ապա այդ շարքի տակ պիտի գներ նրա անունը, մինչդեռ ալգանեղ ոչ մի անուն չկա: Ժողովածուի նկութերը տպելուց հետո է միայն, որ երբ հերթը հասել է առաջարանի տպագրությանը (գա երեսում է առաջարանի այլ թվանշաններով կատարված էջակարումից), նա որոշել է այդ շարքը հանձնել Ն. Քուչակին: Կիշանակի, Ա. Տեկանցի օգտագործած ձեռագրում նահապեա Քուչակի մասին ոչ մի ավյալ չի եղաւ: Մնում է ենթագրել, թե գուցե հետո ա'լ աղբյուրներից է նա այդ մասին տեղեկացել: Սակայն նման աղբյուրի գոյու-

¹ Ա. Արեգյան. Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, Երևան, 1931, էջ 9—15:

թյունն էլ չի պապագուցվում, որովհետեւ եթե արդպիսին լիներ, ապա նա բնականաբար մեջ կրերեր այդ վկայությունը, մանավանդ, որ վկայակոչել է այնպիսի երկրորդական փաստեր, որոնք նման փաստի դուրսթյան դեպքում կարող էին մեջ բերվել ռոսկ լրացման կարգով:

Հետեւթյունը միանգամայն պարզ է: Ա. Տեկանցը ռԱյս ծովական դիշերս ի բունք շարքը և. Քուչակի անվան տակ է զրել սեփական ցանկությամբ կամ զուցե նաև ենթադրությամբ: Մի բան, որը զիտական սկզբունքի հիմք գտանալ չի կարող, որովհետեւ, ինչպես ցուց են տալիս փաստերը, նա չըրաշար սիսալմել է:

Կա մի ուրիշ մոմենտ ես: XVL դարում, իրոք, եղել է վաճացի (Խառակոնիս զյուղացի) մի աշուղ՝ Նահապետ Քուչակի անունով: Նրա մի շարք սախողագործությունները, որոնցից ոչ մեկը հայրեն չե, պահպանվել են ձեռագրերում և բոլորն ել կրում են նրա անունն ու մականունը: Արդ, ինչո՞ւ ժողովուրդը միշին գարերում Նահապետ Քուչակին միշա ճանաչել է որպիս այդ համեստ երգերի հեղինակ և երբեք չի հիշել նրան որպիս այնքան հոչակալոր հայրեններն ստեղծողի: Ավելին, ինչո՞ւ ժողովուրդն այն ժամանակ այդ հայրենները կապել է մերթ հայ ժողովրդի («Հարոց հայրենն»), մերթ բազմաթիվ երգիչների («ի աշլքներուն», մերթ հետապոր անանուն անձանց («յառաջնոց»), մերթ բազմազան հեղինակների հետ և ոչ մի գեղքում ոչ մի ակնարկ չի արել Նահապետ Քուչակի մասին, մանավանդ, որ նրանց մի մասն ընդօրինակվել է Քուչակի կինդանության ժամանակ: Պատասխանը պարզ է: միշնադարցիները ծանոթ լինելով և՛ հայրեններին, և՛ Նահապետ Քուչակին, հայրենները նրա հետ չեն կապել, որովհետեւ իրականում հայրենները նրանը չեն: Ուստի հենց այսքանն էլ բավական է, որպիսզի մերժվի Ա. Տեկանցի հայտարարությունը:

Այժմ փորձենք խնդրին մոտենալ ուրիշ կողմից:

Կարող է այդ շարքը իր եռությամբ կապվել և. Քուչակի հետ:

Ինչպես Ա. Տեկանցն է վկայում, նրա հրատարակած հայրեններն ընդօրինակված են մի ձեռագրից, որի հիմքն արաւագրվել է 1583 թվականին: Ուստի Ա. Տեկանցի հրատարակածը փաստորեն մի այնպիսի շարքէ, որն ընդօրինակվել է և. Քուչակի կինդանության ժամանակ, որովհետեւ վերջինս մենել է 1592 թվականին: Հետեւապես Ա. Տեկանցի տպած շարքը կարող է գիտվել որպիս հեղինակային բնագրին համեմատաբար մոտ գտնվող նմուշ: Այդ իսկ պատճառով էլ այդ շարքը, եթե իրոք այն պատականում է և. Քուչակին, պիտի իրենից ներկայացնի մի ամրողություն, դուրս չգա մեկ անհատի և մեկ գարի պատկանելու հանրավորության սահմաններից:

Պարզում է, սակայն, որ այդ շարքը մի այնպիսի հավաքածու է, որ մտել են XIII—XIV դարերի հեղինակների զրած հայրենների նմուշներ, հին առանձին երգերից պոկված աներ, վաղ ժամանակներից եկող առանձին հայրենների աղավաղված (և ուշ շրջանի արդյունք հանդիսացող) վարիանտներ և այն:

Ուստի ինքնին համեստալի է, որ եթե Ա. Տեկանցի տպած շարքն այդպիսին է, ապա այն չէր կարող ու չի կարող զրվել մի անհատի անվան տակ, սեղմվել մի գարի նեղ շրջանակներում:

Այս երեւլիքը ցուց տալու համար բերենք մի քանի օրինակ:

Ասացինք, որ Ա. Տեկանցի տպած շարքում կան նաև հին, բոլորովին առանձին երգերից առնված թեկողներ¹: Դրանցից մեկն է հետեւալ հայրենը.

Օտղիկ այն ծաղկին կասեմ,
Որ օճու բերանն է բուսեր,
Լոկ մարդ ի յանոն ահոն
Զայն ծաղկին հոռն չէ առեր,
Մանուկ մի հոռմանց է ելեր,
Զարեւուն թարկիկն է առեր,
Զօձիկն արեւն հաներ
Ու զժաղիկն բերնէն առեր²:

Միջնադարյան ձևագրերից հայանի է մի ընդարձակ բանաստեղծություն՝ զիցարանական-քրիստոնեական թեմայով: Նրա մեզ ծանոթ երեք վարիանաներից մեկը կոչվում է «Տաղ ծաղկի պալասանի», մյուսը՝ «Տաղ ի վերայ Սաղայելի»³, իսկ երրորդն՝ անխորագիր է: Հենց այս իորբերը ցույց էն տալիս, թե որքան հին պէտի լինի նրանց նախօրինակը: Նույն էն վկացամ նաև տաղի հեղինակի կամ մշակողի անվան բացակայությունը, ինչպիս և նրանց տոպերի և աների մեջ առկա առարկերությունները: Այդ ամբողջական բանաստեղծությունն ունի մի կառ սյուժե, որով և նրա բոլոր աները կտպվում են միմյանց հետ: Ահա արդ հին ու ամբողջական երգի ակդրի տանն է, որ առանց կրկնակի մաել է Ա. Տեկանցի տպած շարքը որպիս առանձին հայրեն: Մեջ բերենք այդ երգի առաջին տները.

Տաղ ծաղկի պալասանի

Օտղիկ այն ծաղկին առեմ, հէ՛, ի՛մ տուն, հէ՛,
Որ օձին բերնիկն է բուսեր, հէ՛, հէ՛, հէ՛,
Շատ մարդ այն օձին ահէն, հէ՛, ի՛մ տուն, հէ՛,
Զայն ծաղկին հոռն չէ առէր, հէ՛, հէ՛, հէ՛:
Մանուկ մի հոռմանց առնէն, հէ՛, ի՛մ տուն, հէ՛,
Զարեւուն թարկիկն է առեր, հէ՛, հէ՛, հէ՛.
Շնացէր զօձն ի քոն ահսեր, հէ՛, ի՛մ տուն, հէ՛,
Զայն ծաղիկն ի բերնէն առէր, հէ՛, հէ՛, հէ՛:
Առէր ու սարերն ելէր, հէ՛, ի՛մ տուն, հէ՛,
Սարերուն հաւսար ցըցոցէր, հէ՛, հէ՛, հէ՛.
— Մարե՛ր, ձեր վալորդ առեմ, հէ՛, ի՛մ տուն, հէ՛,
Զեր մէջդ հանց ծաղիկ ո՞վ տեսեր, հէ՛, հէ՛, հէ՛...

Բանաստեղծությունն այսպիս իր կուռ սյուժեով շարունակվում է ևս 27 տող⁴:

¹ Այս երեսոյթը մասսամբ նկատված է նաև նախորդ մասնագետների կողմից:

² Ա. Վարդ. Տեկանց, Հայերդ, Թիֆլիս, 1882, էջ 34:

³ Այս օրինակին ծանոթացել ենք վերջերս:

⁴ Այդ բանաստեղծության լրիվ տեքստը տե՛ս և հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգերց ժողովածության, Երևան, 1956, էջ 268—271 (տե՛ս և այդ երգի ծանոթագրությունը):

Վերը նշվեց, որ Ա. Տեկանցի տպած շարքում կան նաև առավել հին անհստական հայրեններ, որոնք գոյություն են ունեցել երբ զիս չկար Ն. Քուչակը: Դրա տպացուազը արգեն հիշված XV դարում ըստօրինակիւծ № 7773 ձեռադիրն է, որ կա 49 առանձին հայրենների մի ընդարձակ շարք՝ Հովհաննես Երգնկացաւ անունով: Ահա այդ շարքում գանվող շարջ երկու ասանյակ հայրեններն են, որ առկա են Ա. Տեկանցի տպագրածում, և արդ շարքն է, որ համարյա ամրագապես զանազան աղբյուրներից համաքվելով մտել է Ա. Ղուկասյանի կազմած գրքի մեջ:

Որ արդ շարքը բաշխենք չէ, ովարդ երեւմ է ոչ միայն ձեռադրի ժամանակից (XV)¹, այլև այդ շարքի խորագրոց՝ «Յովհաննես վարդապետի տասցեալ Պլուզ»: Նույնպիսի վկանություն կա նաև ուրիշ ձեռադրերում: Այսպես, № 516 ձեռադրում նույն շարքի հայրագիրն է՝ «Ալլ առաջ գեղեցիկ և լաւ Յովհաննես վարդապետի տասցեալ», իսկ № 234 ձեռադրում այն համարում է նորից «Երդ Պլուզ վարդապետի»: Այդ նույն շարքի մի ալ օրինակն է «Բարդմալիք»-ում տպագրված և վերեւում հիշատակված «Քուչակիան» այն նոր տաղաշարքը, որի հրատարակութը այն համարում է ԺԳ—ԺԴ դարբի արգունք:

Ավելորդ չենք համարում այսանդ թվարկել Մատենադարանի № 7773 ձեռագրում ամփոփուած հայրենների մի մասի սկզբանակերը, որոնք եւազ Ա. Տեկանցի տպագրած շարքում:

«Օրհնեալ աստուծոյ անուն», «Լու մարդ ևս նարալ ասեմ», «Կաֆայ մի առել կամիմ», «Կանթիղին մըսիլ արա», «Մարգն, որ յօսար տեղ երթար», «Դասգատ ևմ ու իսոց, եղարք», «Չորս բան տո իրատ լինէն», «Զըս մեղքն իսկի մի մոռնար», «Երկուս ի մէկուղ բերած», «Զերկուս ընէեր ո՞նց պահեմ»... և այն:

Ա. Տեկանցի տպած շարքում գտնվող հայրենների մեջ կան նաև այնպիսինները, որոնք ուրիշ ձեռադրերի համարձայն պատկանում են XIV դարի բանաստեղծ Հ. Թլուրանցուն, ոմն Անտոնի և ուրիշներին: Այսպես, օրինակ, Հ. Թլուրանցու անունով հայտնի շարքն սկիզբն է.

Երկինք որոտաց գողաց,
Ասաղն իւր տեղն չի մնաց,
Իմ հարն ալ լիսնէ զրնաց,
Իւր հազար ծաղկունք հնաըրաց...²

Ալլ նույն հայրենը կա նաև Ա. Տեկանցի տպած շարքում.

Երկինք որոտաց գողաց,
Ասաղն իսկի ի տեղն չմնաց,
Իմ հար, երբ լիսնէ ելար,
Իւր հազար ծաղկունք ի հորաց...³

¹ Այդ ձեռագրի տարեթիվը չի պահպանվել. հնագրական տվյալներոց այն պատկանում է XIV—XV դարերին: Եթե անգամ ընդունենք, որ այն ընդօրինակվել է XVI դարում, զարձալ խնդիրը չի փոխվի, որովհետեւ հարց կասաջանա, թե, ինչո՞ւ Քուչակի կենդանության ժամանակ այդ շարքը դիտվում էր որպես ոչ թե նրա, այլ XIII—XIV դարերի հեղինակ Հ. Երգնկացու (Պլուզ) ստեղծագործություն.

² Արտավազի արքեպ. Սյուլմեյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց հայէպի, Երուսաղեմ, 1935, էջ 382:

³ Ա. վարդ. Տեկանց, Հայերդ, էջ 40:

Ա. Տեկանցի հրատարակած շարքի մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև այն հայրենները, որոնք առավել հին հայրենների աղավաղված, աղճատված օրինակներ են. ուստի դրանք ես արամարանորեն երբեք չեն կարող դիտվել որպես Ն. Քուչակի կենդանության օրոք ստեղծված և նրան պատկանող երգեր: Այդպիսի աղճատման, աղավաղուների համար շատ երկար ժամանակ էր պետք: Ավելին, Ա. Տեկանցի տպած շարքի կազմովը պատկերացում անդամ չի ունեցել նշված հայրենների նախօրինակների մասին: Այսպիս, քննարկվող շարքի 312—319-րդ առողերն են.

Ես ասեմ ու դուն լսէ,
Աս ի քո մատքունքդ լանդիճէ.
Օ'դ արա, ականջդ դիր,
Զէտ կարմիր գեկան ծրարէ.
Այն մարդն ի խէջ մի՛ նստիր,
Երբ երթառ՝ զքեղ զրուցէ,
Զնեան լեա քեղ նետէ
Ու զակեղն դասնալ պահե¹:

Հենց սկզբից այս հայրենը պակասավոր է թվում: Եվ հիրավի, նույն շարքի մեջ (142—149-րդ առողեր) հանդիպում ենք մի ուրիշ հայրենի, որի հիման վրա ծնվել է այս հայրենի մի մասը: Անա այդ օրինակը.

Կասեմ թէ հայերէն ասա,
Թէ չէ ևս ասեմ դուն լսէ.
Զբերանդ ալ քենով ածէ
Ու զականջդ ալ ի գոց դու պահէ.
Զէտ օզ ի ականջդ առ,
Զէտ կարմիր գեկան ծրարէ.
Այն մարդ, որ շատ կզուրցէ
Նա լետին խօսքն կու լսէ²:

Զնայած այս երկու հայրենները նույն հիմքի վրա են չափված և նրանց մեջ առկա են նույնական առողեր, սակայն ալսակադ դորժ ունենք երկու առանձին խրամափ հետ: Առաջինն զզուշացնում է նենք մարդոց, իսկ երկրորդը խորհուրդ է աալիս քիչ խոսել ու ամեն բան չլուկ: Ուստի, ասացին հայրենը երկրորդից վերցրել է միայն ձեւական որոշ մոմենտներ, իսկ նրա հիմնական միտքը չի վերցրել: Այստեղ նա հիմք է ունեցել մի ուրիշ հայրեն, որը գանվում է ոչ թե տվյալ շարքում, այլ ուրիշ շարքերի մեջ.

Զմարդն, որ սիրելի անես,
Նա զասլը զինքն փնտուէ,
Հետ ան մարդուն մի նստիր,
Երբ ելնէ զքեղ զրուցէ,
Զնեան մահու ձդէ

¹ Ա. վարդ. Տեկանց, Հայերդ, էջ 31:

² Նույն տեղում, էջ 29:

Ու զագեղն գառնալ պահէ.
Զարիւնդ զէա շար վաթէ
Դասնալ մէկ խօսօք վճարէ:

Իսկ սա արգեն մի խրատական ինքնուրուն, չաղճատված հայրեն է՝ հայտնի բազմաթիվ ձեռագրերից¹ մեծ մասամբ ֆրիկի, մասամբ նաև չ. Երդընիացու անունով:

Պարզ է, որ այս վերջին և երկրորդ հայրենները եղել են առանձին ինքնուրուն գործեր, ծնված շատ ավելի վաղ, քան Ա. Տեկանցի տպագրած շարքի նախապաղափարը, որոցից հետագալում, գարձալ ավելի վաղ քան 1583 թվականը, բերանացի տարածման ճանապարհով, առաջացել է մեր քննած առաջին օրինակը: Հետեւապես նրանց պատմությունը առավել հին է, քան ԽVI դարը:

Հիշենք մի ուրիշ փաստ ևս. Ա. Տեկանցի տպագրած շարքում կա մի ալապիսի հայրեն:

Դարձաւ ինձ ճուկապ արաւ.
Զքեղ մեղաց ալիքն է թացեր,
Շատ մարդ ի լայա ծովդ ընկեր,
Մոլորեր ու անհուն կորեր.
Եղեր մօտեցեր եմ ես,
Վախենամ քարի գիպենամ.
Քակի իմ աղւոր շինուածս,
Ու տախտակն մէկմէկանալ²:

Հայտնի է, որ եթե տվյալ հայրենը հանգավոր է, ապա պիտի հորինված լինի նույն հանգով: Ալստեղ, սական, արդպես չէ. առկա են երեք տեսակ հանգեր («Եր», «ամ», «այ»): Կնշանակի այս հայրենը նույնպես տարբեր հայրենների մի խառնուրդ է: Դա երեսում է նաև քննվող հայրենի սկզբից, որ միտքը պակտուավոր է:

Սկզբնաղյուրներում պահպանված է նաև այս նմուշի հիմքում ընկած հին օրինակը:

Աշխարհս է ի ծով նըման,
Ով որ գալ անթաց չի մնալ.
Յայս ծովս ես ի նաւ մտայ,
Դընաց նաւս և ես չիմացալ.
Յեզրը մօտեցել եմ ես,
Վախեմ թէ քարի գիպենալ,
Քակատի իմ աղւոր շինուածս,
Ու տախտակըս մէկմէկանալ:

Ահա, այս հայրենի վերջին մասն է, որ մէխանիկորեն կցվել է մի այլ հայրենի վերջին տողերին՝ տալով Ա. Տեկանցի շարքում գտնվող նմուշը:

¹ Հայկական ՍՍԾ Պետ. Մատենագարան, ձեռ. №№ 516, 3081, Երուսաղեմի՝ № 1453, Վենետիկի՝ № 1371 և այլն:

² Ա. վարդ. Տեկանց, Հայերդ, էջ 39:

Քարգ է, որ նշված հին հայրենը XVL դարի արգլունք չէ և ն. Քոչակի գործ համարվել չի կարող, մասնավանդ, որ այն գտնվում է բազմաթիվ ձեռագրերում և վերագրվում է Հ. Երգնկացուն։ Ավելին, այդ ձեռագրերից մեկը՝ Ա. 7773-ը, վերսիցլալ XV դարի գրչությանը պատկանող ձեռագիրն է։

Վերջապես հիշենք փաստերի մի ուրիշ խումբ են, որը ցուց է տալիս, թե ինչպիս Ա. Տեկանցի տպագրած շարքի մեջ կան նույն հայրենի այնպիսի հեռավոր ապրեբակներ, որոնք կարող էին դրանալ միմիայն դարերի ընթացքում և բանավոր տարածման ճանապարհով։

Օրինակ, նշված շարքի 53—64-րդ տողերն են.

Գիշերս ես ի քուն էի
Յիմ հալալ տեղացն ի վրայ.
Լուսին ալ կամար կապեր
Յիմ ճոհար անձկանն ի վրայ:
— Ալ իմ բարձր ու բոլոր լուսին,
Շատ բարս տար իմ խօշ եարին,
Զգուռն ալ նշանով տսեմ՝
Բարձր պատ ու ծառն ի միջին.
Եստեր է ծառի շքին,
Կիսմէ զիւր լուրջ ապիկին.
Կիսմէ ու հայերէն կառէ,
Թէ. Ի՞նչ անուշ է սէրն ու զինին¹։

Այս նույն հայրենի ժողովրդական ծագում ունեցող մի հետավոր վարիանտն է նույն շարքի 1165—1179-րդ առջերում ամփոփված հետեւալ օրինակը։

— Իմ բարձրագնաս լուսին,
Շատ բարե տար իմ կիւզէլին։
— Զբարեգ ես ի ուր տանեմ,
Զեմ զիւր զտունն կիւզէլին։
— Գնա ի վերալ թաղին
Բարձր պատ ու ծառն ի միջին.
Եստեր ի ծառին շքին,
Կիսմէ ի լուրջ ապիկին.
Կու խմէ ու հայերէն կառէ.
Թէ. Ի՞նչ անուշ է սէրն ու զինին²։

Այդ երկու հայրենների մի ավելի հետավոր, բայց հարազատ տարբերակն է նաև նույն շարքի հետեւալ նմուշը (1180—1187-րդ տողերը).

Իմ բարձրագնաս լուսին,
Զի տեսար զիմ եար մշեցին։

¹ Ա. վարդ. Տեկանց, Հայերգ, Էջ 28։

² Նույն տեղում, Էջ 44։

— Երեկ եմ ահեսիր զքո հարճ
Ի լարդին Յակոբոսին.
Նատեր ի վարդի շքին,
Կու խմէր գիարմիր զինին,
Խմէր, ողորմակ կառէր՝
Շատ բարե ատրէք խմ եարին¹:

Մենք կարող նոք շարունակել այս և նման օրինակները, սակայն այսքանն էլ բավական է վերջնականապես պնդելու, որ Ա. Տեկանցի համապահած շարքը ոչ թե XVI դարի աշուղ եւ ։ Թուչակինն է, այլ ժողովրդականն հին հայրեններից, Քուչակից զարերով առաջ ապրած տարբեր բանասահղծների ստեղծագործություններից, ինչպես և անհայտ զանազան երգիչների տարբեր գործերից առնված նմուշների մի խառն հայտածածու, որը ոչ մի հեղինակի անուն կրել չէ՝ կարող, չի կրե՛ք ու երգե՛ք չի կարող համարվել սոսկ XVI դարի արգլունք:

Եթէ Ա. Տեկանցը բանասիրական անմեղ թուլաթլամբ հակում է ոճեցիւ մեր բանասիրաթլան խանձարարային օրերին այդ շարքը վերադրել, ինչպես Ա. Արեգլանն է ասել, իր հայրենակցին, ապա այսօր հասել է ժամանակը մեկընդմիշտ հասածարվելու այդ թլուրիմացությունից:

Տեղի սղության պատճառով հնարավորաթլաւն չունենք իսոսելու մեր կատարած այլ որոնումների արգլունքների մասին, սրոցից ևն, օրինակ, հայրենների շարքերի համեմատական քննությունը, կաֆաների հարցը, X—XVI դարերի պոեզիայի և հայրենների առնչությունը, Ն. Քուչակի սեփական բանասահղծությունները և այլն։ Իսկ զրանք գալիս են ոչ միայն մի անդամ ևս իսպաս հերքելու Քուչակի անվան հետ առնչված առասպելը, այն մեծապես նպաստելու հայրենների հարուստ զանձարանի զիտական ուսումնակրածիրաթլան գործին։

Արդ, ամփոփելով մեր խոսքը կարող ենք տսել հետեւալը.

Հայկական միջնադարյան պոեզիան հնուց ի վեր ունեցել է ինքնատիպ երգերի մի ուրուցն ճյուղ, որը հայտնի է հայրեններ անունով և իր տկանքներով սկրում է ժողովրդական բանահլուստթլան անսպաս զանձարանից։ Ժողովրդական հայրենները հատկապես զարգանում են X—XIV դարերում։ Այդ բազակի վրա փարթամորեն աճամ են ժողովրդական անանուն երգիչների գուսանների սեփածած նորանոր զողարիկ հայրենները, որոնց մի մասը հայնպես հետագալում ժողովրդականացել է։ Այդ բոլորին զուգընթաց զրավոր զպրությունն էլ սկրում է օգավել ժողովրդական-գուսանական հայրենների զանձարանից և հարստացնել այն։ Դեռևս X դարում Գր. Նարեկացին է օդարփում զրանից, ապա հայտնի են Գր. Առավեսարոսի, Գր. Վիալասերի, Ե. Ծնորհալու, Գր. Տեղակի առավել ուշագրավ փորձերը։

XIII—XIV դարերում հայրենների հոսանքը ուժգնորեն թափանցում է նորանոր երգիչների՝ Հովիք. Երդնկացու, Ֆրիկի, Խաչ, Կեչառեցու, Վարդան Բարձրբերդցու, Հ. Թղթուրանցու ստեղծագործությունների մեջ, որոնք ստեղծում են հայրենների նորանոր շարքեր։ Այդ ժամանականից սկիզբ է առ-

¹ Ա. վարդ. Տեկանց, Հայերդ, էջ 44։ Եռոյնը կարող ենք տսել նաև այդ շարքի 406—413, 592—599 և 414—421-րդ տողերի և ուրիշների մասին։

նում հայրենիների մի տարատեսամբ՝ կաֆա անոնով¹, որն աստիճանաբար ողողում է Աղ. Մակեդոնացու, Պղնձե քաղաքի, Փակուլ թաղավորի, Մանկան և աղջկան պատմաթլունների էջերու նորանոր հայրենիների զորացումը և եղածների փոփոխումն ու զարգացումը չնարած հարատեսմ է մինչև XVII դարը, սակայն XVIII դարից սկսած աստիճանաբար նկատում է ակադամավություն հայանաբար աշուղական դրականություն և արդ դրականությունը պարմանագորդ պատմական պայմանների պատճառով։ Այսում հայրենիներից արդ պոեդիան ապրում է մինչև XIX—XX դարերը, որի մեծարժեք վիճակություններն են Ակնի անտունիները, հայրենիները, Վանի, Բաղեշի և այլ վարերի ժողովրդական բանահյուսություն համապատասխան նմուշները։

Միջին դարերում երգիչները և անհատ հեղինակները սովորություն են տնեցի հայրենիների վերահշշլալ բնդկանուր դանձարանից բնարել զանազան նմուշներ և տարածել որպես առանձին շարքեր։

Մանուկ արն մանկանն առեմ,
Որ ընարի դհապինն ու առէ...
Երանեմ, շատ հայրեն դիտես,
Լուկ ընարի ու մէկ մի առա...»

Ահա արս ճանապարհով էլ տառ են եկել խառն շարքեր, որոնց մեջ տուր են ժողովրդական, գուսանական և անհատական հայրենիների նմուշները Հենց արգավիճներից մեկն է Ա. Տեկանցի ապագաբաժրը։

Ինքնին հասկանալի է, որ հայրենիների արս բնդկանուր դանձարանի մշակումն ու տառմեասիրությունը վերին աստիճանի գեվարին, համբերատար ու անհրաժեշտ մի դորձ է Դրա համար, ամենից առաջ, անհրաժեշտ է ունինալ բոլոր հայրենիների և նրանց հետ կապվող տրիչ շարքերի անփոփոխ անպարահ հրատարակությունը։

Ցարդ հայրենիների արգավիճ ժողովածու չկա, որի հանդես դալուն անպարման պիտի հաջորդի նաև հայրենիների խառն շարքերից զոված և ի մի հավաքած առանձին նմուշների դիտահամեասական տերսակերի հրատարակությունը, որի անդրանիկ և հաջող փորձը Ա. Արեգանի գհուանական ժողովրդական տաղերը ժողովածուն է։

Դանի որ մինչե օրս նման ժողովածուներ չեն եղել, բնականաբար, հայրենիների տառմեասիրություն ժամանակ կարող էին հանդես դալ նաև թրու կարծիքներ և շփոթություններ Հենց արգավիճն է ամրող կես զարից ավելի առաջ քաշական առասպեկտը Ա. Արեգանը ժամանակին հիմնական զծերով լուծել է հայրենիների և Դուչակի հետ կապված արդ թլուրիմացությունը։ Անում է միայն խորացնել և զարգացնել նրա աշխատանքը, խուսափելով նրա մասնակի զրիակութիւնից, բացերից, որոնք իր ժամանակին անխուսափելի էին։

Ա. Շուկապանը և նրա նման ժողովածուները հայրենիների ուսումնասիրությունը սկզբունքորեն ոչ միայն սիալ բնթացքի մեջ են զնում, ալլի մեծապես ետ են մզում այն զիրքերից, որին այն հասել է մի քանի տասնամյակների բնթացքում։

¹ ԱՌ բոլոր կաֆաներն են հայրեն։

ОБ „АЙРЕНАХ“ И НААПЕТЕ КУЧАКЕ

А. МИАЦАКАНИН

(Р е з ю м е)

Средневековая армянская народная поэзия имела своеобразный жанр — „айрены“. По примеру последних гусаны и поэты, начиная с X—XIV вв., создавали свои „айрены“. Певцы и переписчики, распространяя эти стихи, создавали их новые ряды. К ним систематически примешивались вновь сочиненные „айрены“, а также их разные варианты. К сожалению, до сих пор точно не установлено, когда и какими авторами они созданы. В 1882 г. А. Тевканц, встретив в одной рукописи ряд таких анонимных „айренов“, без всякого основания приписал их поэту XVI в. Наапету Кучаку. Несмотря на возражения некоторых исследователей — К. Косянчяна, Н. Акиняна и др., традиция считать „айрены“ творчеством Кучака продолжалась и углублялась. В 1931 г. этим вопросом занялся крупнейший арменовед М. Абегян. Он доказал, что они сочинены в различные века и не имеют ничего общего с творчеством Н. Кучака, что они возникли и развились, в основном, в X—XIV вв., т. е. тогда, когда Н. Кучак еще не родился. Однако Айпетрат недавно издал новый сборник „айренов“, в котором они опять приписаны Н. Кучаку. Составитель сборника А. Гукасян, не приводя каких-либо серьезных доказательств, склонен считать, что все произведения этого жанра написаны Н. Кучаком. Между тем имеются неопровергимые факты, подтверждающие мнение М. Абегяна. Так, например, в том же сборнике Айпетрата и в напечатанных А. Тевканцом стихотворениях содержатся „айрены“, встречающиеся в рукописях Матенадарана №№ 7773 и 2961, одна из которых составлена за сто, а другая за триста лет до рождения Н. Кучака. Эти „айрены“ принадлежат Н. Шнорали (XII в.), О. Ерзкаци (XIII—XIV вв.) и другим поэтам. В сборнике Айпетрата и в стихотворениях, опубликованных А. Тевканцем, имеются произведения, источником которых являются древние „айрены“, а некоторые из них представляют отрывки из совершенно других стихотворений.